

ЗЕМЛЯ БРЯНСЬКА — П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ ПО ТОМУ

Троїцька церква в Погарі. Вигляд із заходу

В середині ХХ ст. відомий український історик архітектури Михайло Цапенко в серії “Дороги к прекрасному” видав книгу “Земля Брянская”. В цій публікації він уперше розглянув наявний в області історико-архітектурний матеріал, висунув свої пропозиції щодо датування пам’яток та їхнього значення для розвитку української архітектури. У травні 2008 р. група науковців Центру пам’яткознавства НАН України, архітекторів та істориків вирішила повторити цей маршрут. Метою поїздки було візуальне обстеження пам’яток архітектури Брянщини, збір матеріалу для наукових та дослідницьких робіт, формування теки аналогів для подальшого їх використання при реставрації об’єктів архітектурної спадщини України. Вибір саме Брянщини не є випадковим, адже впродовж кількох століть частина області, а саме Стародубщина, входила до складу Гетьманської України, сам Стародуб був центром однойменного полку, тому тут збереглося чимало пам’яток української архітектури. Багато з них, на жаль, ще й досі не введено до наукового обігу в Україні. Пропонована читачам стаття має на меті привернути ширші кола науковців та громадськості до пам’яток Брянщини, що дозволить розширити географічні межі історико-архітектурного пошуку.

Фото автора

Десна біля Трубчевська

Першим населеним пунктом, до якого потрапляєш відразу після перетину українсько-російського кордону, є містечко Погар. В центрі містечка зберігся невеликий храмовий комплекс, що складається з двох церков: Троїцької, збудованої в 1783 р., та Св. Ганни, зведеної у ХІХ ст. Перша з них цікава своєю планово-просторовою композицією, утвореною з чотирьох конх, що примикають до квадратного приміщення, увінчаного банею на восьмикутному світловому барабані. Особливо приємне враження справляє розкритий вгору та в напрямку конх інтер'єр, що завдяки цілісному простору має урочистий та піднесений вигляд. Що ж до другого храму — Св. Ганни — то зроблене свого часу М.Цапенком припущення про те, що це перебудований костюл ХVІІ ст., не підтвердилося: пам'ятка є типовим прикладом єпархіальної архітектури ХІХ ст. В об'ємному вирішенні збережено традиційну українську тридільність.

У Трубчевську, розташованому на схід від Погару, також збереглося кілька пам'яток барокової доби. Головний міський собор зберіг підземну крипту, яка, за надгробною плитою з написом 1520 р., датується початком ХVІ ст. Наземна частина має всі ознаки архітектури другої половини ХVІІІ ст. — віконні наличники, карнизи, тяги тощо. Дзвіницю добудовано на початку ХІХ ст. у формах спрощеного класицизму. Собор зведено на території дитинця, на горі, з якої відкривається мальовнича панорама пойми Десни.

Неподалік собору знаходяться ще дві церкви. Більш давньою є Спасо-Преображенська. Як встановлено дослідженнями реставраторів, її зведено у 1693 р., в 1760 р. збудовано дзвіницю, а у першій половині ХІХ ст. будівлю розширено шляхом влаштування між церквою та дзвіницею трапезної. Цікавим з архітектурної точки зору є збережений декор кінця ХVІІ ст. — віконні наличники, що зараз зтесані і проглядаються за слідами, спарені наріжні колонки та псевдозакомари, які увінчують основний четверик. Дзвіницю витримано в стилістиці раннього класицизму. На невеликій відстані від Преображенської знаходиться Покровська церква, вимурувана 1787 р. В 1860-х рр. додано два приділи — із півночі та півдня. Зараз храм ремонтується.

В центральній частині міста — ще одна цінна споруда — кам'яниця. Первісно вона являла собою мурований будинок з

Церква Ганни в Погарі. Східний фасад

Троїцький собор у Трубчевську

Дзвіниця Чолнського монастиря

поширеним на Україні плануванням — “хата на дві половини” — два приміщення, розділені сніями. Збереглося тільки одне склепінчасте приміщення. Спарені пілястри на фасаді дозволяють датувати пам’ятку першою половиною XVIII ст.

Кам'яниця у Трубчевську

*Спасо-Преображенська церква у Трубчевську.
Південний фасад*

Під Трубчевськом частково зберігся Чолнський монастир, відомий тим, що його монахи в середині XVII ст. не схотіли бути “під царем московським” і перейшли на територію Гетьманщини до Максаків коло Мени, де заснували однойменний монастир.

Між Погаром та Стародубом при дорозі розташоване село Гринів, що на рубежі XVIII та XIX ст. належало Іллі Безбородьку — українцю за походженням, брату катерининського царедворця канцлера Олександра Безбородька. Його коштом за проектом Д. Кваренгі тут зведено палац та церкву. Палац було пошкоджено під час війни, пізніше в ньому була школа. Зараз стоїть пустою. Церква ж, що розвиває тип дев’ятикамерного храму, ремонтується місцевою громадою.

З Гриніва дорога веде до Стародуба. Найдавнішою пам’яткою Стародуба є так званий “полковий собор” — храм Різдва Богородиці, зведений в останній

чверті XVII ст. “записним государевым мастером” Матвієм Єфимовим. Майстер, що так вдало поєднував у своїй творчості український тип тридільного триверхого храму з декоруванням фасадів у дусі російської архітектури кінця XVII ст., відомий також своїми роботами в Глухові та його передмістях. Оригінальною особливістю собору є вирішення східної частини основного восьмикутного об’єму — тут

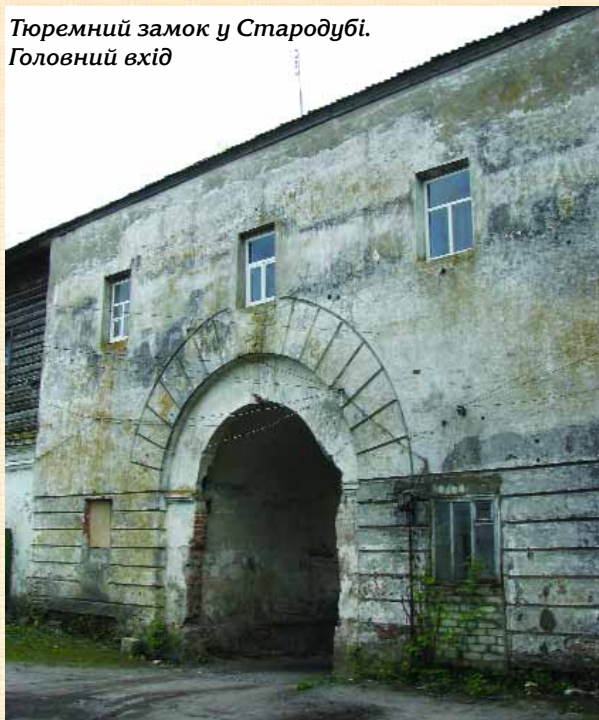

*Покровська церква у Трубчевську.
Вигляд з південного заходу*

влаштовано додаткові виступи для влаштування у підкупольному просторі іконостасу. Бічні барабани перемуровано, мабуть, на початку XIX ст.

Миколаївську церкву (стару) збудовано 1803 р. На її прикладі можна спостерігати переосмислення того ж таки тривершого українського храму, але вже виконаного на естетичних засадах класицизму.

*Тюремний замок у Стародубі.
Головний вхід*

Відносно непогано зберігся тюремний замок — приклад будівництва “казенних строений” за зразковими проектами А. Захарова. Для пластики фасадів прикметним є протиставлення декорованих елементів (зокрема, порталів) великим пласким площинам.

На певній відстані від історичного центру розміщено Богоявленську муровану церкву (1789 р.), що являє собою рідкісний архітектурний тип з однією, у всю ширину храму, гранчастою абсидою. Внутрішній простір центричний, з пристінними опорами. Увінчує церкву багатозаломний верх, добре відомий з українських дерев'яних церков. В інтер'єрі збереглися частини первісного барокового іконостасу, що зараз виставлені в трапезній.

З цивільної архітектури у Стародубі привертають увагу дерев'яні неокласицистичні особняки, що можуть бути датованими початком XX ст.

*Полковий собор у Стародубі.
Вигляд з північного сходу*

Понурівка розташована на південь від Стародуба. Село здавна належало українському козацько-старшинському роду Миклашевських. На їхнє замовлення в кінці XVIII ст. за проектом Д. Кваренгі створено палацово-парковий комплекс, від якого до нашого часу збереглися флігель та парк. Поруч, на узвишші, у 1778 р. Оленою Миклашевською збудовано церкву Різдва Богородиці. За стилістикою — це представник пізнього бароко, в якому творчо переосмислено дев'ятикамерний храм із чотирма заокругленими в плані раменами просторового хреста. В цьому вбачається наслідування собору з тією ж назвою в Козельці, який, вірогідно, і став прототипом для Понурівки, щоправда, в дещо спрощеному варіанті — з однією главою.

На шляху до Климового варто оглянути муровану Покровську церкву в Соловій. Це хрещата в плані, однобанна споруда із

*Миколаївська церква у Стародубі.
Вигляд з північного заходу*

Богоявленська церква у Стародубі. Північний фасад.

дзвіницею на західному фасаді. Тут привертають увагу креповані карнизи та виразна пластика дзвіниці, франкованої наріжними колонками та увінчаної складного обрису шпилем.

Дерев'яна церква старообрядців в селі Єлеонка (XIX ст.) має гарні пропорції п'яти бань та збережене декорування фасадів.

В напрямку з Климового до Нового Ропська при дорозі стоїть Покровська церква села Сачковичі, що датується 1846 р. В плані вона тридільна, причому середня частина значно перевищує за розмірами бічні. Таким чином утворено великий простір інтер'єра, освітлений вгорі світловим барабаном. Архітектура фасадів є зразком раннього застосування т. зв. "псевдоросійського" стилю, коли поруч з новими кілеподібними деталями зберігається загальна класицистична побудова фасадів. Це дозволяє припустити, що у проєкті церкви використано альбоми К. Тона.

В Старому Ропську, в центрі села, стоїть дерев'яна церква Різдва Богородиці. Збудована у 1730 р. як тридільна триверха церква. Після перебудови у 1871 р. з доданням двох бічних ramen перетворилася на п'ятиверху хрещату.

Царські врата Богоявленської церкви у Стародубі. Фрагмент

Її ровесницею є Миколаївська церква в сусідньому Новому Ропську, що датується 1732 р. і пов'язується з ім'ям мецената, гетьмана України Данила Апостола. Храм п'ятиверхий, хрещатий з опасаннями навколо. Обидві церкви добре збереглися і донесли до наших днів багато автентичного архітектурного матеріалу XVIII ст. — портали, двері, карнизи, різьблені ригелі, хрести тощо. Церква в Новому Ропську зберегла первісну форму бань. Завдяки прекрасним пропорціям вона мусить посісти одне із чільних місць в дослідженнях про дерев'яні пам'ятки України першої половини XVIII ст.

Недалеко від села Забрам'я, біля самого українсько-російського кордону, знаходився Кам'янський Успенський монастир. Від великого в минулому комплексу збереглися тільки собор, дзвіниця, два дерев'яні будинки та підвали трапезної. Монастир засновано на острові Камінь (звідки й назва) у 1681 р. старцем Іоною Болховським, що був духівником Івана Мазепи.

Найбільший розквіт монастиря припадає на 1754–1782 рр. — час управління ігумена Іоасафа Миткевича, за якого почалось муроване будівництво. Саме тоді зведено Успенський собор (1776–1779 рр.), трапезну з церквою Іоанна Предтечі (1758 р.), муровані лікарняний корпус та огорожу. Існуюча нині дзвіниця зведена у 1860-х роках.

Церква Різдва Богородиці в Понуриці

*Покровська церква в Соловії.
Фрагмент фасаду*

*Покровська церква в Сачковичах.
Північний фасад*

Головний храм монастиря — хрещатий, п'ятидільний у плані, одноверхий. Нагадує собор Видубицького монастиря. Це й не дивно, адже родина Миклашевських, що будувала останній, мала, як вже згадувалося, неподалік свої маєтки. Під пізнім тиньковим декором фасадів середини XIX ст. проглядають наличники та портали другої половини XVIII ст. Цікавими є трьохчетвертні колонки, розміщені між раменами просторового хреста ззовні. Вони, можливо, увінчувалися окремими главками. Сильне враження справляє висотно розкритий інтер'єр собору.

За часів Гетьманщини Стародубщина стала місцем поселення старообрядців, що змушені були втікати від утисків офіційної церкви. Збереглося кілька пам'яток, пов'язаних із старообрядницьким мистецтвом. Це, перш за все, пам'ятки Новозибкова і Клинців. В Новозибкові маємо дві дерев'яні церкви. Миколаївська зведена в 1782 р. і використовується безпопівцями. Це зразок дерев'яного класицизму. Особливо виразністю ордерних членувань вирізняється дзвіниця. Центральний четверик завершує велика баня, оточена чотирма главками. Інтер'єр перекриває дерев'яна глуха баня та дерев'яні склепіння. Друга церква — Спасо-Преображенська — збудована 1911 р. і є зразком дерев'яного зодчества цієї пори.

Скромна за розмірами та архітектурним оздобленням Старообрядницька церква в Клинцях є пам'яткою поч. XX ст.

Між Новозибковом та Клинцями, в селі Каташин, знаходився колись відомий Каташинський монастир. Зараз від нього збереглися лише дзвіниця та нижні частини стін собору.

*Церква Різдва Богородиці в Старому Ропську.
Вигляд з південного сходу*

Миколаївська церква в Новому Ропську

Успенський собор Кам'янського монастиря

Собор зводився коштом Стародубського бурмистра Дем'яна Скорупи у 1720–1729 рр. Контракт на його будівництво описав на поч. ХХ ст. І. Каманін. Збереглися навіть імена майстрів — це “мешканець шкловський” Ян Федорович, що розпочинав будівництво, та мешканець Києва, “муровщицький майстер” Прокопій Корнієвич, котрий будівництво завершував. Здається, що за планово-просторовим типом це був храм, наближений до собору Св. Духа в Ромнах, Вознесенського собору Флорівського монастиря та Георгіївського собору в Данівці.

Дзвіниця за архітектурними формами може бути датованою другою половиною

Дзвіниця Кам'янського монастиря

XVIII ст. Вона справляє враження недобудованої, її ранньокласицистичні деталі та увігнуті фасади наводять на думку щодо впливу архітектури дзвіниці в Козельці.

Одним з найбільш відомих палацово-паркових комплексів доби класицизму вважається ансамбль в Ляличах. Він належав графу Петру Завадовському — сину бунчукового товариша Василя Завадовського, уродженцю цих місць. П. Завадовський був однією з найвидатніших особистостей свого часу, наближеним Катерини II. Палац, *Спасо-Преображенська церква у Новозибкові. Вигляд з південного сходу*

Дзвіниця Каташинського монастиря

Миколаївська церква у Новозибкові. Північний фасад

Учасники поїздки біля руїн палацу в Ляличах

Катерининська церква в Ляличах. Західний фасад

Катерининська церква в Ляличах. Інтер'єр

Успенська церква в Красному Розі. На першому плані — могила Олексія Толстого.

парк та церкву збудовано за проектом вже згаданого Джакомо Кваренгі. Палац завершено у 1794 р. Як видно із старих фотографій, це була триповерхова споруда підковоподібної форми у плані, багато декорована всередині ліпленням та розписами. Збереглися флігелі та галерея, що з'єднає їх з палацом. Палац зберігся частково — тільки цокольний поверх.

На поздовжній композиційній вісі палацу поставлено Єкатерининську церкву. У плані це хрещата споруда, вписана в квадрат. Для опорядження інтер'єру вжито ви-

сокий ордер, що якнайкраще підкреслює величність простору і надає йому виразної монументальності. Цією рисою храм перегукується з собором Петра у Римі. Паралелепіпед зовнішнього об'єму, окрім головної бані на світловому барабані, фланкований наріжними декоративними банями. Особливої урочистості та помпезності фасаду додають дві дзвіниці, поєднані з церквою галереями. Утворений таким чином лінійний фронт надає комплексу рис особливо піднесеної виразності, характерної для класицизму. Вишуканість та бездоганність пропорцій окремих деталей дозволяє говорити про дійсно столичний рівень архітектури.

У місті Мглин, що на півдорозі до Почеп, зберігся храмовий комплекс ХІХ ст. Успенський собор (1830 р.) належить до епохи ампіру, а розміщена поруч тепла церква — до періоду стилізаторства.

Почеп відомий перш за все завдяки своєму храму Воскресіння Христового. Після того, як містечко стало власністю гетьмана Кирила Розумовського, тут розгорнулися значні будівельні роботи. Так, придворним архітектором Олексієм Яновським за проектом Валлена Деламота було збудовано палац (1765–1771 рр.), а за проектом Антоніо Рінальді — згаданий вже собор, з'єднаний з палацом переходом.

Воскресенська церква в Почепі.

*Стрітенська церква Свенського монастиря.
Вигляд з південного сходу*

*Спасо-Преображенська церква Свенського
монастиря. Вигляд зі сходу*

Стіни та вежі Свенського монастиря

Покровський собор у Брянську

Собор — прекрасний зразок перехідного стилю від бароко до раннього класицизму з витонченими деталями та цікавою просторовою композицією на плані трилисника. Такий план, що походить з Афону, був відомий в Україні ще за часів Київської Русі і знову набув поширення у XVIII ст. у творчості таких провідних архітекторів, як І. Григорович-Барський.

По дорозі з Почепа на Брянськ знаходиться село Красний Ріг — батьківщина видатного поета Олексія Толстого, що був пов'язаний з Розумовськими родинними стосунками, адже його матір була донькою сина гетьмана — Олексія. До нашого часу збереглася дерев'яна первісно тридільна церква, збудована 1780 р. і розширена у XIX ст., біля якої поховано поета та його дружину. В селі є також меморіальна сади-

Введенська церква Петропавлівського монастиря у Брянську

ба-музей, головний будинок якої, знищений під час війни, відтворено нещодавно. Флігель є автентичним, його стіни пам'ятають свого видатного власника.

На під'їзді до Брянська на високому пагорбі розміщено Свенський монастир, заснований у XIII ст. монахами Києво-Печерської Лаври. У 1567 р. Іваном Грозним тут було закладено дві муровані церкви — собор та трапезну, проте невдовзі склепіння собору завалилися. 1681 р. монастир передано Києво-Печерській Лаврі, після чого він почав зватися Ново-Печерським. Обидві церкви на цей час перебували у напівзруйнованому стані. У 1690-х роках Лаврою збудовано надбрамну Стрітенську церкву. Її архітектура своєрідно поєднує українську об'ємну композицію із елементами російської архітектури — три абсиди, декоративні

Тихвинська церква у Брянську

деталі. Друга надбрамна церква — Спасо-Преображенська — зведена 1742 р. і являє собою інший тип храму — восьмерик на четверику. Багатоярусна форма завершення свідчить про вплив тогочасної лаврської архітектури. І. Грабар схильний пов'язувати її з І. Мічурінім.

У середині XVIII ст. в центрі монастирського двору за проектом І. Мічуріна зведено мурований п'ятибанный собор, висаджений у повітря в 1930-х рр. Зараз, так само, як і трапезна, він знаходиться в руїнах. Невід'ємною частиною монастирського комплексу є стіни та вежі, що зводилися у другій чверті XVIII ст. Це один із найпізніших прикладів споруд з вираженими оборонними рисами.

Брянськ за часів Київської Русі входив до складу Новгород-Сіверського князівства. Найдавніший у місті — Покровський собор (1626 р.), прикметною особливістю якого є розстановка глав не на рогах четверика, а за сторонами світу, що було традиційним для української архітектури.

Введенська церква Петропавлівського монастиря (1702 р.) є прикладом московської архітектури кінця XVII ст. — із ярусами кокошників та шатровою дзвіницею із заходу. Зараз вона реставрована, відтворено її завершення.

Воскресенська церква будувалася в 1738–1741 рр. і є типовим зразком російської архітектури XVIII ст. Центральна частина з іконостасом (світловий восьмерик на

Фасад "Петровської митниці" у Брянську

Іконостас Воскресенської церкви

Микільська церква
у Брянську

Воскресенська церква
у Брянську

Михайлівська церква у Сівську

*Хрестовоздвиженська церква у Сівську.
Вигляд з північного сходу*

*Вознесенська церква у Сівську.
Вигляд з північного сходу*

Дзвіниця Успенського собору у Сівську

*Собор Троїцького
монастиря у Сівську.
Вигляд з південного сходу*

четверику) відділена від теплої церкви (трапезної) невеликою аркою, чим створено два окремі простори, що не характерно, наприклад, для тогочасної української архітектури, де церкви однопросторові.

Цей же тип церкви втілено в двох інших храмах — Микільському (1751 р.) та Тихвинському (1769 р.).

Серед споруд світських великий інтерес викликає так звана “Петровська митниця” початку XVIII ст. Збереглися фасади, що зараз реставровані, з характерними наличниками та пілястрами. Промислову архітектуру представляє “литейний дом” кінця XVIII ст.

Місто Сівськ розташовується у південній частині області — у напрямку від Брянська до Рильська. На Красній площі — головній у місті — знаходився Успенський собор (1747 р.), від якого збереглася лише дзвіниця (1811 р.).

У східній частині міста можна оглянути Вознесенську церкву (1765 р.), що має вже знайому нам із Брянська архітектурно-просторову композицію.

Подібною до неї є Петропавлівська церква (1809 р.), прикметною особливістю якої є влаштування критих сходів із “повзучими” арками для входу на другий поверх.

Недалеко від центру, на Великій Київській вулиці, стоїть Троїцький монас-

Собор Спасо-Преображенського монастиря.
Північний фасад

тир. Одноійменний собор, зведений 1872 р., є тринавною двостовпною залогою без світлових барабанів. В бічних навах влаштовані монументальні галереї для хорів. У декорванні фасадів собору і розміщеної поруч дзвіниці відчувається вплив творчих методів Костянтина Тона.

На протилежному березі річки Сів маємо добре збережену Хрестовоздвиженську церкву 1808 р., поблизу неї знаходяться рештки її ровесниці — Михайлівської церкви.

Спасо-Преображенський монастир на околиці міста зберіг всі основні споруди. Найбільш давні датуються 1713–1718 роками — це собор та оборонні стіни з вежами. У середині XVIII ст. собор перебудували — влаштовано бароковий верх та прикрашено інтер'єр ліпленням рокайлевого характеру, що відразу примушує згадати творчість Растреллі. Можливо, його перебудовував хтось із наближених до видатного зодчого майстрів, наприклад, І. Мічурін. Подібний декор можна спостерігати і в Курську — у Сергієво-Казанському соборі, що має ознаки впливу растрелліївських форм, та у вже згаданому соборі Свенського монастиря.

Дзвіниця, що була триярусною, за архітектурою наближена до дзвіниці П'ятницької церкви у Москві, зведеної І. Мічуріним.

Огорожа із зубцями “у ластівчин хвіст” нагадує стіни Московського Кремля. Наріжні вежі восьмикутні, із шатровими завершеннями. Нижня частина має конусоподібну форму —

“Мазепині палати” в Іванівському

Палац у Мар'їно

таким чином зодчі намагалися розосередити навантаження і надати вежам більшої стійкості.

Дві інші споруди XVIII ст. — архієрейський корпус та консисторія — зараз обшиті пластиковою вагонкою, тому сказати щось певне щодо їхньої архітектури неможливо.

Село Іванівське біля Рильська Курської області відоме завдяки так званим “палатам Мазепи” — житловому будинку XVIII ст. Ці землі дійсно належали гетьману, тут він заснував села свого імені — Іванівське, Степанівку та Мазепівку.

“Будинок Мазепи” — прямокутний в плані, з тамбуром головного входу, одноповерховий на високому цоколі. В декоруванні фасадів використано колони, віконні наличники мають у нижній частині напівкруглі

підвіконні тяги, а тамбур — наріжні русти. Така архітектура характерна для середини XVIII ст., а не для його початку, тому мало ймовірно, щоб цей будинок міг виникнути раніше 1750-х років. Це припущення підтверджує і дещо ускладнене планування пам'ятки, відмінне від планувань українських кам'яниць. Сусідній флігель, від якого зберігся лише нижній ярус, дагується на підставі архівних документів 1760-ми роками. Швидше за все, обидві споруди збудовані вже князем Баратинським, якому ці місця дісталися після Мазепи.

Сусідній палац з парком у Мар'їно — зразок неокласицизму — милує око напорчуд добрим станом утримання. Це й не дивно, адже сьогодні тут розміщується одна із резиденцій Президента Росії.